

Богомил Райнов

Тютюневият човек

Бележка от сканировчика

Желанието ми да сканирам и да покажа в интернет „Тютюневият човек“ на Богомил Райнов е отдавнашно. Но дълго се колебаех – трябва ли да го правя?

Къде са творбите на доскорошните литературни генерали? Някой да е чел напоследък Орлин Василев? Или Ст. Ц. Даскалов? Потърсете в интернет академика Николай Хайтов – на негово име има улица, читалище, включен е в учебните програми, а той с възхитителна енергия се саморекламираше до последните си години. И ще се окаже, че е по-лесно да намерите готови „училищни теми“ за Николай Хайтов, отколкото някакви негови произведения.

Всички тези хора отиват там, където им е мястото – в забравата. Защото ние в забравянето сме много чевръсти.

Трябва ли тогава да възвръщаме към живот някакъв друг палеонтологичен екземпляр?

Според Владимир Войнович социалистическият реализъм е възпяване на началството в достъпна за него форма – *Если враг не сдается...* (*Заметки о социалистическом реализме*). Така липсата на собствено достойнство е задължителна добродетел за всеки истински социалистически реалист.

Но Богомил Райнов отива още по-далеч – той, изглежда, изпитва удоволствие да ни разказва за падението си. А това го превръща в особено интересен източник: оказва се, например, че от произведенията на Богомил Райнов ние можем да научим повече за начините на ограбване на българския народ чрез фалшиви фирми в чужбина, отколкото по старателно прочистените официални документи. От Богомил Райнов ние можем да получим ясна представа какво е струвало на нас и на нашите родители увлечението на Людмила Живкова по изкуствата и как са създадени сегашните „частни колекции“, и пр., и пр. Просто трябва да се чете умно, след като се опознае добре явлението, наречено „социалистически творец“.

Така че – четете! Това не е художествено произведение и естетическа наслада надали ще усетите. Но това е исторически източник и трябва да се запази и да се познава.

Текстът е възпроизведен по изданието **Богомил Райнов**. *Този странен занаят. Елегия за мъртвите дни. Третият път*. Български

писател, София, 1978. „Тютюневият човек“ е първата част от „Елегия за мъртвите дни“ (стр. 325–371).

Александър Иванов
януари 2007

* * *

Тези редове не са написани с претенцията да определят стойността и художествените особености на едно дело, останало все още неизследвано и неценено. Читателят няма да намери тук и хронологията на обичайните биографични данни, понеже това не е животоописание. Не бих желал да пиша за епизоди, научени като сведения от втора ръка, нито да давам оценки, които могат да бъдат приети за израз на синовно пристрастие.

Всъщност, що се отнася до пристрастието, струва ми се, че роднинските връзки не винаги се проявяват в сферата на идеите в оная инстинктивна привързаност, характерна по-скоро за битовите отношения. Известно е дори, че никой не може да мине за пророк в семейството си и че когато познаваш съвсем отблизо един човек, рядко си склонен да го поставяш на тържествения пиедестал, на който той се намира в представата на своите почитатели. Към това банално положение следва да се прибави и фактът, че макар да растях в средата на бащините си приятели и на бащините си книги, неусетно възприех възгледи, твърде чужди на някои негови разбирания. Тия различия, придружени от съответната доза младежка самонадеяност, понякога са пораждали у мене пренебрежение към част от творчеството на Стария. Така че, ако е имало пристрастие, то съвсем не е било в негова полза. И трябваше да минат години, за да разбере, че дори много от ония схващания, които ме отличаваха от баща ми, аз в значителна степен ги дължах пак на баща си.

Това нещо, както и редица други по-важни неща трудно могат да се разберат от онзи, които не знае какво представляваше като човек Николай Райнов. И затова ми се иска да посветя следващите редове именно на човека, такъв, какъвто съм го познавал и какъвто съм го запомнил.

* * *

В най-ранните ми детски спомени обитава един строг мъж, висок и слаб, с мургаво тютюнево лице, облечен в дочена престилка с тютюнев цвят и хванал димящата цигара между пожълтелите си от тютюна пръсти. Един тютюнев човек, наведен от заран до вечер над бюрото и зает с писане.

– Деца, по-тихо! Баща ви работи – предупреждаваше полугласно мама, когато почнехме да се боричкаме с брат ми.

Предупреждението беше почти излишно. Живеехме в едно-единствено малко помещение, служещо едновременно за спалия, кабинет и детска стая, но баща ми не се безпокоеше от шума и суетнята, защото когато пишеше, просто не чуваше и не виждаше това, което ставаше наоколо му.

Много по-късно забелязах, че тютюневият мъж съвсем не бе висок на ръст и че изразът на строгост върху лицето му е само отпечатък на една постоянна съсредоточеност. Изобщо представите ми за тоя човек неведнъж се изменяха с течение на годините. Единствено непроменено остана впечатлението за тая постоянна, всекидневна, вгълбена работа на мъжа, наведен над бюрото и нижещ равномерно върху хартията дума след дума и ред подир ред с молива или с вечното лилаво мастило. Той не се разхождаше из стаята, не се обтягаше на леглото и не остреше без нужда молива в очакване да събере мислите си. Той садеше като законван до масата, облечен в дочената си престилка, и правеше книга, така както други правят сечива или мебели. В случаи, че нямаше кой да го извика за обяд, денят минаваше и без обяд. Всъщност мъжът едва ли би забелязал и това, че денят е минал, ако по силата на природния закон не възникваше необходимост да се запали лампата.

В моя детски ум представата за баща ми бе тъй тясно свързана с представата за писането, че роднините се забавляваха да ме питат:

– Какво прави татко ти?

Защото знаеха, че неизменно ще отговоря:

– Пише и трие с гумата.

Ако разговорът ставаше в присъствието на баща ми, по навъсеното му лице минаваше нещо като усмивка и той забелязваше:

– Ти съвсем ме орезили с тая гума бе, сине. Хората ще помислят, че половината ми ден отива в правене на грешки, а другата половина в поправки.

И после, след къса пауза, добавяше:

– То, аслъ, не е лъжа. Така си е.

И отново се навеждаше над ръкописа. Дали беше наистина така, или не – това аз не можех да узная нито в онова време, когато още не се и запитвах какво точно пише баща ми, нито по-късно, когато вече бях прочел книгите му. Трябваше да минат години и сам да започна да пиша, за да проумея смисъла на репликата, за да разбере, че само в борбата с досадните грешки на езика и на мисълта и в упоритото ми

поправяне наново и наново се ражда малкото художествена истина, до коя го сме годни да се доберем.

Името на Николай Райнов беше едно от популярните имена в литературата между двете воени. Затова дълго преди да бях си съставил собствено мнение за делото на този човек, почнах да се сблъсквам с мнението на околните. И сблъскванията бяха обикновено от такъв характер, че рядко минаваха без сътресения, поне що се отнася до мене.

– Твоят баща е голям човек – казваха ми близки и познати. – Така че внимавай, защото да си син на голям човек, не е лесно.

Други развиваха по-нататък същата мисъл и деликатно отбелязваха, че от децата на големите хора по правило никога нищо не излиза.

А трети удостояваха баща ми в негово отсъствие с такива характеристики, че само вроденият инат ми позволяваше да преглътна сълзите си.

Бях едва във второ отделение, когато един съученик важно ми довери:

– Сестра ми учи в академията при баща ти. Казва, че бил съвсем извезян.

– Ти си извезян... – отвърнах, макар да не разбирах точния смисъл на думата.

С което беседата приключи или по-точно премина в бой с чанти.

Няколко години по-късно в една компания не за възрастта ми – дружината бе главно студентска – се поведе разговор, който също съм запомнил. Поводът за разговора бе моето присъствие, но темата беше баща ми.

– Абе какво има толкова за приказване – говореше един юрист. – Сравнете само образа на Райнов с образа на Форел. – И той посочи закачения върху стената портрет на видния но онова време сексолог. – Вижте този човек с жизнерадостно лице и приветлив поглед и спомнете си за другия: навъсен, мрачен, с хлътнали страни на аскет и очи на фанатик. Този е апостол на живота, оня е отрицание на живота. Какво има повече да приказваме.

Юристът никога не бе виждал Николай Райнов освен на снимка, но тонът му звучеше с такава нетърпяща възражение категоричност, че аз напразно се питах с детския си ум в какво се е провинил бедният ми баща пред великия Форел и що за величие е всъщност този Форел.

По-късно ми се е случвало още много пъти да чувам най-произволни мнения и най-фантастични легенди за Стария. Говореше се, че бил неспособен да работи без шише ракия на бюрото. Други заместваха

шишето с дамаджана, разсъждавайки съвсем логично, че щом писателят пише много, то и ракията трябва да е много. Разправяше се още, че уреждал спиритически сеанси, за да разговаря с духовете на мъртвите, или че тайно практикувал бялата и черната магия. Някои го смятаха за отшелник и светец, други го наричаха бохем или мизантроп.

За щастие с течение на годините имунитетът ми спрямо подобни невинни преувеличения или преднамерени злословия все повече укрепваше. Постепенно стигнах до оная висока степен на закалката, когато престанах дори да си давам труд да възразявам. Остана само недоумението: дали баща ми е наистина толкова непроницаем за околните, или просто с резервираното си държане е възбудил ненавистта на някои от хората, които владеят дарбата да говорят авторитетно по всички ония неща, от които нямат понятие.

За Николай Райнов наистина би могло да се каже, че беше в известна степен непроницаем човек, но съвсем не в маниера на тези индивиди, които се стремят да се обгръщат в атмосфера на загадъчност и изключителност. Неговата „непроницаемост“ бе естествена последица на характера, на суровото възпитание в семинарията и на известни професионални привички. Беше от хората, които говорят малко, защото мислят много. Ако не се случеше да го заприказваме за нещо, целият ден можеше да мине в мълчание. Това не го притесняваше, напротив. Лицето му беше затворено и безизразно, освен за ония, които отблизо го познаваха и можеха да отгатнат по едва доловими признаци кога е в добро настроение, кога е угрижен и кога е просто потънал в мислите си. Рядко гледаше в упор събеседника си, но незабележимо и внимателно го следеше с крайчеца на окото. Ако пък събеседникът се бе натрапил в неподходящо време, Стария невъзмутимо продължаваше да пише, като отговаряше с „да“ и „не“ на едва дочутите въпроси или от време на време избъбряше по някое „тъй ли?“, додето натрапникът си отидеше.

Мълчаливостта и изразът на съсредоточеност у баща ми се тълкуваха от някои хора като признак на високомерие и студенина. Той наистина не обичаше да пилее чувствата си и не държеше да ги изразява не защото му липсваха, а защото смяташе, че чувството е нещо, което трябва да се уважава и да се пази от словесно опошляване. Израсъл в немотия и лишения, Стария не можеше да отмине с безразличие дори най-баналните форми на чуждо нещастие. Когато се движеше по улицата, имаше обичай да гледа право пред себе си, сякаш не вижда нищо наоколо, но това не му пречеше да зърне свилия се на някой ъгъл просяк.

– Дай това на оня бедняк – промърморваше баща ми, като ми

подаваше монетата.

Веднъж при подобен случаи един художник, който ни придружаваше, не се въздържа да забележи:

– Ти вече разреши социалния въпрос...

– Не. Но разреших въпроса за обяда на тоя човек – отвърна Стария.

Друг път леля ми, която бе учителка, разказваше за патилата на един от бедните си възпитаници, принуден да ношува в някакъв наводнен зимник.

– Нека дойде да живее у нас – рече късо баща ми.

Леля ми учудено го погледна над очилата си.

– Ти и без това си имаш двама...

– Където са двама, там са и трима – сви рамене Стария.

И ние станахме трима.

„Студенината“ на баща ми се изразяваше между другото в неговата резервираност към колегите по перо. Той общуваше с твърде малко писатели и избягваше модните интелектуални свърталища. Посети прочутото кафене „Цар Освободител“ един единствен път – ако не ме лъже паметта – и туй стана съвсем случайно една вечер, понеже заведението бе почти празно и понеже Илия Бешков, който беше с нас, пожела да влезем. Това странене от професионалната среда, спечелило на баща ми реномето на отшелник, не се дължеше единствено на пренебрежението му към вдигащата шум около себе си посредственост и на отвращението му към привичните в подобни кръгове сплетни и лични вражди. Той не изпитваше любопитство към чуждите творчески планове, а още по-малко обичаше да говори за собствените си проекти, убеден, че приказките похабяват замислите и че делото може да се обсъжда само след като действително се е превърнало в дело.

Съществуваха, разбира се, немалко творци, които баща ми уважаваше като писатели. С някои от тях, като Лилиев или Траянов, го свързваше стара дружба, но срещите му с тия поети бяха редки и инцидентни. Други от най-близките му приятели, като Димчо Дебелянов, Гео Милев и Христо Ясенов, бяха отдавна покойници. Връзките му с Елин Пелин, Йовков, Стаматов се изчерпваха с официалното познанство. Сравнително по-често се виждаше с някои от по-младите, които сами го търсеха – Фурнаджиев, Каралийчев, Светослав Минков.

Но същият този човек, тъй резервиран към по-голямата част от колегите, понякога се отбиваше най-охотно да се почерпи в кварталната пивница с домашния ни прислужник Павел. В началото Павел обикновено седеше на крайчеца на стола, забил от смущение поглед в земята,

додето баща ми не кажеше:

– Седни като хората де. Инак ще паднеш от стола, преди да си се напил.

Когато го диреха по разни писателски работи, баща ми обикновено лаконично нареждаше: „Кажи, че ме няма!“ Ненавиждащ всяка лъжа, той си бе разрешил тази едничка лъжа, пускана в ход по няколко пъти дневно, за да може да работи несмущаван. От тая защитна фраза водеха началото си и легендите, че бил недостъпен и груб към хората. Стария обаче смяташе, че това, което пише, го пише тъкмо за хората и че хората далеч не се изчерпват с тия пет души, които ще ти отнемат пет часа в приказки, че за писателя „хората“ са преди всичко читателите.

Но същият този човек, готов да се скрие от някой отбил се ненавреме колега, отделяше време за главоболията на най-различни познати, дошли по „важна работа“, важна, разбира се, за тях, а не за него. Имаше един изобретател, който идваше всяка седмица години наред и по няколко часа го занимаваше с откритията си над „вечния двигател“. Имаше един закъсал артист, които се отби една заран за малък заем, а си отиде едва шест месеца по-късно. Имаше един виден протогеровист, който доста време се укриваше от куршумите на михайловистите в кабинета на баща ми. Вън от това в кухнята по обичай ношуваха студенти на Стария или мои приятели.

Веднаж, когато се бях прибрал от училище и надзърнах в кабинета, видях непознат посетител с едро телосложение и обръсната глава. Непознатият се заседа доста, но аз не можах да чуя от съседната стая разговора, понеже гостът говореше полугласно.

– Кой беше този? – запитах, след като посетителят си отиде.

– „Дежурният“ – отвърна баща ми, навел нос над ръкописа и явно решил да навакса загубеното време.

– Касоразбивачът ли? – извиках с тръпка на почит, защото прозвището бе прочуто по онова време.

– Да. Току-що са го пуснали от затвора – промърмори отново баща ми.

– И за какво те търси?

– Предлага ми да правим фалшиви пари... – засмя се Стария.

Той имаше този обичай да се засмива ненадейно и в такива мигове лицето му странно се променяше и подмладяваше. Като видя, че продължавам да вися пред бюрото, вече готов за нов въпрос, баща ме спря да се смее и обясни:

– Приятел ми е от фронта. Хайде, че имам работа.

Човекът, който минаваше за „изтънчен естет“ и „духовен аристократ“, не виждаше нищо необичайно в дружеския разговор с един криминален престъпник. Рангът и занятието за него бяха без значение. Общувахе много повече с учениците си, отколкото с колегите професори. Студентите му идваха да го посещават в къщи или да го канят на веселбите си.

Случваше се, разбира се, понякога да се заблуждава в хората, но много по-често успяваше само в един бегъл разговор да ги разбере.

– Тоя Ноздрев повече не ми го води! – каза той веднаж, след като се бях явил с един шмекер и самохвалец, предлагащ да издаде някаква книга на баща ми.

Стария за по-кратко имаше обичай да характеризира познатите си с литературни прозвища. По примера му и аз понякога използвах тоя похват, но не винаги улучвах.

– Не е лош човек – казвах за някой близък, – само пада малко Дон Кихот.

– Дон Кихот ли? – възразяваше баща ми. – Той си е жив Тартарен.

Многобройните и често странни връзки на Стария съвсем не разпръскваха фантастичната легенда около него, а на свой ред я подхранваха. Някои го обявяваха за чудак, а други – направо за „извеян“, както се бе изразила сестрата на моя съученик.

Имаше и хора, които считаха, че безразборното общуване на баща ми с най-различни типове е предизвикано от писателска корист – да колекционира разновидности на човешката фауна. Не ще и дума, че у него писателското любопитство винаги бе будно, но във връзките му с околните то никога не стоеше на преден план. Да се ограничава с разглеждане на хората през увеличително стъкло за него означаваше да заема ролята на лекар, който изследва болния не с цел да го лекува, а с цел да изучава просто особеностите на болестта.

Пристрастието бе черта на темперамента му. Станал свидетел на нещо, той не можеше да не вземе страна. Тъкмо затуй, макар на младини да бе приемал възгледа на политическата незаангажираност, писано му бе – още преди да стигне до нашите позиции – да се ангажира в една политическа драма: македонската. Не искам да кажа, че заряза писателската си работа и се впусна в борба с тероризма – това не бе в характера му. Но тъкмо като писател и въпреки заплахите той застана на страната на хората, които в ония дни бяха разстрелвани по софийските улици, защото над убийците лежеше защитната сянка на двореца.

Стария проявяваше винаги пристрастие към участта на хората и в

същото време не обичаше да се рови в живота им, да любопитствува или да раздава оценки и присъди за неща, които не познава отблизо. Спомням си как една вечер у дома дойде Кръстан Поптодоров, същият протогеровист, дете някога се бе укривал в кабинета на баща ми. Той току-що бе излязъл от затвора и беше съвсем редно да се отпразнува събитието. Приказвахме и седяхме до късно. Кръстан бе спокоен и невъзмутим, сякаш не идваше от затвора, а от почивна станция, Преспа у пас, на заранта изпи кафето си, прочете вестника и все тъй спокойно се сбогува. Същия ден той закла жена си с нож зарад изневеря и се застреля.

– Абе то, когато един човек свикне да вади оръжието, както вади носната си кърпа... – взех да коментирам аз на вечерята.

– Не се произнасяй по неща, от които нямаш понятие – сръза ме Стария. – Аз познавах по-добре от тебе тоя човек.

И той се задълбочи в книгата си, за да покаже, че не само по-добре го е познавал, но и по-добре от мене знае да мълчи. Баща ми презираше елементарните оценки, изказвали по повод на сложни неща, и умеше да спазва оная граница, която не всички ние виждаме, но която доста отчетливо разделя отзивчивостта от клюкарското любопитство.

* * *

Докато майка ми бе жива, тя бе главното действащо лице в живота ми, а баща ми стоеше по-скоро някак встрани, като човек, който присъствува в тоя дом, но е твърде зает, за да взема участие в делничната му суетня. Когато мама почина, ролите се смениха: баща ми бе принуден да поеме на гърба си семейните грижи, а майка ми остана мълчаливо да присъствува в спомените ни, в портретите, във всяка вещь, подредена от нейните грижливи ръце.

Тя присъществуваше неизменно и в мислите на Стария. Оттук нататък – въпреки един краткотраен втори брак – той трябваше да изживее целия си живот като вдовец, защото не можеше да забрави тая, която за него си остана единствената.

Домът, който майка ми с най-оскъдни средства се бе постарала да направи приветлив и уютен, добиваше с течение на годините все по-занемарен вид. Чергите и завивките бяха окъсани, столовете – пробити или вързани с тел, картините, поставени някога да красят стените, сега ги загрозяваха, опушени и потънали в прах. Тая обстановка никак не смущаваше баща ми, между другото защото рядко я забелязваше. Той бе приучен да отделя на битовите нужди тъкмо толкова внимание, колкото според него те заслужаваха, за да може да продължава

съществуването си, тоест да работи. Беше му безразлично какво ще обядва и додето обядваше, вниманието му бе насочено не към храната, а към книгата, която четеше, дъвчейки бавно залците. Носеше костюмите си по десет години, а последният му балтон вероятно бе и вторият в живота му, защото изтряя четвърт век. Това бе един извънредно здрав и дебел балтон от някакъв бежов вносен плат и когато баща ми, каквото си бе мършав, го обличаше, изглеждаше, като че слабото му тяло е настъпано в шперплатова опаковка. Най-странното е, че въпреки продължителната употреба дрехите му бяха винаги безукорно чисти и изглеждаха почти нови.

Едничкото нещо, което съществуваше в квартирата ни в почти неограничено количество, бяха книгите. Те изпълваха шкафовете и многобройните етажерки, трупаха се на грамади в два от ъглите на кабинета и върху едно неизползувано за работа бюро. Баща ми бе приспособил за библиотеки дори и гардеробите, нещо естествено за един дом, където дрехите са малко, а книгите – много.

Отпърво цялото това богатство бе недостъпно за мене по две главни причини: от една страна, Стария не обичаше да ровят из кабинета му, а от друга – библиотеката, въпреки внушителния си обем, бе крайно бедна откъм ония шедьоври, които можеха да ме развълнуват – романи на Майн Рид или на Фенимор Купер.

Един ден в пристъп на домакинска прилежност поисках разрешение да обера праха от рафтовете и баща ми кимна в знак на съгласие. Операцията по чистенето ми отне цялата заран, защото, за да се избършат добре някои книги, налагаше се да се вадят от шкафа, а щом веднаж са извадени, нищо не пречеше и да се разгледат. Изпитвах благоговееен трепет от факта, че съм успял да се добера до тая светая светих, и не можех да се начудя, че всичките ми бащини книги, и подвързаните, и неподвързаните, изглеждат съвсем като нови, въпреки че бяха използвани толкова години.

– Мога ли да взема да прочета този роман? – запитах плахо, след като чистенето най-сетне свърши. Този роман бе „Престъпление и наказание“.

– Още не е за тебе – отвърна Стария, като вдигна очи от ръкописа и погледна обемистия подвързан том.

– Ама аз всичко разбирам, като го чета...

– Е, щом всичко разбираш...

Баща ми се усмихна с крайцеца на устните си, а после добави:

– Само че го пази. Книгата трябва да се уважава.

„Пази го“ поне в моята версия не означаваше непременно „върни го“. Тъй че, след като прочетох романа, аз го прибавих към малката купчинка на своите литературни съкровища, колкото да видя какво ще стане. Не стана нищо. Това ми вдъхна смелост при следващото почитване да поискам втора книга. А после почитванията на праха станаха нещо традиционно и година по-късно Стария, който рядко се сещаше за подаръци, ми купи голяма солидна етажерка, така че от тоя миг нататък вече разполагах с истинска своя библиотека.

Постепенно цялата художествена литература, събрана в кабинета на баща ми – а тя бе огромна, – премина в моята стая. Много по-късно, когато вече не живеех при него, получих и литературата по изобразителни изкуства – редки издания и скъпи разкошни албуми. Между нас казано, това бе от моя страна живо изнудване, тъй като баща ми работеше с тия книги, а аз тогава главно им се любувах. Но Стария само кимна в отговор на молбата ми и томовете се преселиха от вехтите олющени шкафове в новата ми квартира, където малко по-късно бомбардировките превърнаха в пепел облагата от некрасивия ми жест. Книгите бяха единствените вещи, към които баща ми изпитваше привързаност, една здраво вкоренена привързаност, която все пак той имаше силата и волята да преодолее само с едно безучастно кимане.

Книгата беше и единственото нещо, за което Стария бе готов да отдели средства без възражения и мръщене. Не си спомням да съм му поискал някога пари за книга и да е отказал или да е отвърнал с обичайното си за други случаи „ще видим“, което на неговия език означаваше „не разчитай твърде“. Когато през 1938 у нас започнаха да се получават съветски книги, аз носех в къщи каталозите и подчертавах изданията, които исках да изпиша, а баща ми ги преглеждаше, добавяше още някои заглавия и даваше необходимата сума.

За всички останали разходи – с изключение на най-необходимите – баща ми бе по-скоро труден. Той смяташе, че е развъртаващо един човек да разполага с пари, преди още да се е научил да ги печели. Пет лева за кино можеха да му се поискат без особен риск не по-често от веднаж седмично и преди това да стане, ние дълго се съветвахме и пазаряхме с брат ми кой от двамата да се нагърби с деликатната мисия. Други разходи за удоволствия изобщо не се движиха.

Стария не само не бе скъперник, но не беше и особено пестелив човек и ако проявяваше известна твърдост по финансовите въпроси, правеше го единствено в интерес на възпитателната роля, която след смъртта на майка ми бе легнала върху плещите му. Спомням си още как една

едничка заран се осмелих да му поискам пари за баничка.

– За какво ти е баничка? – вдигна вежди баща ми, като че бях поискал не баничка, а вещь с неизвестно предназначение.

– Ами за закуска през голямото междучасие.

– Банички ядат само глезените деца на богаташите. А в това време бедните гризат филийката с чубрица. Тебе няма ли да те е срам да се тъпчеш, докато други наоколо преглъщат слюнката си?

Кварталът около „Докторската градина“, дето живеехме тогава, бе през ония години богаташки квартал. Баща ми гледаше с мълчаливо презрение на обитаващите в съседство парвенюта и „силни на деня“ и не одобряваше инцидентното ми другаруване с някои техни синчета, макар по обичая си никога да не ми поставяше забрани. Веднаж, когато бях ходил у един свой съученик, дете на бивш министър, и се оплаках, че е отказал да ми даде някаква книга за четене, Стария забеляза:

– Защо ходиш там? Не виждаш ли, че се унижаваш? Баща ти не е нито бивш, нито бъдещ министър, така че няма какво да ходиш там.

Като говоря за възпитателна роля, съвсем нямам предвид, че Стария се бе превърнал в нещо като бавачка. Всъщност той продължаваше да си седи все там, дето му беше мястото за цял живот – пред бюрото и над ръкописите, и сякаш ни оставяше да вършим каквото си щем. И все пак по някакъв неуловим начин, с помощта на бегли и уж случайни въпроси по време на обеду или с краткотрайни прескачания до нашата стая, когато си учехме уроците, той бе напълно в течение на работите ни и винаги съумяваше да ни въздейства, понякога с думи, а понякога с мълчанията си.

Мълчанията му бяха за нас най-страшното. Те траеха по цяла седмица и означаваха, че провинението ни е преценено като тежко. В такива периоди Стария преставаше да употребява дори обичайните си „да“ и „не“ и над целия дом лягаше непоносима тягост. Не се решавахме да искаме прошка и да обещаваме „няма вече“. Той не бе ни научил на подобни маниери, защото ги смяташе за унижителни и защото не отдаваше голямо значение на словесните декларации. Инквизицията на безмълвието се прекратяваше само когато се случеше по време на обеду да кажеш примерно:

– Днес ме изпитаха по аритметика и получих пет.

– Хубаво... – промърморваше Стария. И макар това „хубаво“ да бе изричано с половин уста, то вече предвещаващо скорошно разведряване.

Той ни респектиреше не с плесници, към които никога не

прибягваше, нито дори с обстоятелни изидания, а само с принципността си, като при всеки случай ни даваше ясно да осъзнаем кое е хубаво и кое – лошо, и още по-ясно да разберем, че лошото той не търпи нито у себе си, нито у другите. Най-лоши неща за него бяха мързелът и егоизмът. Но лоши бяха и лъжата, грубостта, самохвалството, нечистотата във външността, в поведението или в езика.

– Тази дума е неприлична дума. Тя е грозна и по смисъла, и по звученето си – ще каже той, когато някой от нас изгърси току-що научения уличен лаф.

И тая бележка беше достатъчна, за да престанем да кокетираме с лафа.

Когато брат ми постъпи в академията и за пръв път се яви на изпит по история на изкуството, баща ми му писа двойка.

– На другите за такъв отговор не пишеш двойка – осмели се да забележи брат ми, когато се върна в къщи.

– Вярно. На чуждите синове за толкова знания пиша четири. Но по-неже ти си мой син, а не чужд, писах ти слаб – отвърна невъзмутимо Стария.

Подтекстът беше достатъчно ясен, обаче брат ми все още не можеше да надвие огорчението си:

– Ама нали за всички трябва да има еднаква мярка...

– Еднаквата мярка я държи в джоба си само господ. Аз не съм господ. Когато се яви някое момче, което, за да следва, е принудено да мие чинии в ресторанта, не мога да искам от него това, което съм длъжен да искам от тебе, дето имаш подръка толкова енциклопедии.

От всички енциклопедии, които ни бяха подръка, ние използвахме най-много оная, която се наричаше Николай Райнов. Щом срещнем някаква непозната дума или неизвестно име, щом ни потрѳбваше някоя дата или събитие, ние се изправяхме пред бюрото на Стария в очакване да допише фразата си.

– Какво има?

– Преведи ми, ако обичаш, това изречение...

Или:

– Какво значи „азимут“?

И баща ми се навеждаше над „Анабазиса“ или търпеливо почваше да обяснява какво значи „азимут“. Той бе в състояние да отговаря изчерпателно на най-различни въпроси от най-различни области. Владееше всички европейски езици, и древните, и новите, с изключение на скандинавските и на унгарския. Бе ги изучил сам, с помощта на ръководства,

и макар че не ги ползуваше говоримо – говоримо той рядко ползуваше и родния си език, – но ги владееше достатъчно, за да чете без речник. Четеше с увлечение и художествена литература, и книги по изкуството, и трудове за специалисти по история и археология, по ботаника и астрономия, по философия и социология, по психология, етика, история на религиите и какво ли не. Понякога се случваше естествено въпросът ни да засегне нещо забравено или неизвестно на Стария. Но в такива мигове той само вдигаше опушените си от тютюна пръсти, което означаваше „чакай“, разтваряше някой от шкафове и след минута намираще необходимия за справката том.

Живата енциклопедия не бе предназначена само за семейно ползуване. При Николай Райнов идваха всякакви хора, често съвсем непознати, за да търсят най-различни упътвания във връзка с научните си трудове, дисертации или самообразователни нужди. Ако посетителят имаше нещастие да се яви в неподходящ час, рискуваше най-много да бъде отпратен с молба да дойде подир един или два дни. Баща ми смяташе, че е безнравствено да отказваш на други знанията, които сам си получил от други. И, което беше още една негова черта, винаги изразяваше ясно личното си мнение, но никога не го натрапваше.

С тая негова черта се сблъсках, когато бях в първия гимназиален клас. Един ден след края на занятията към мене се залепи някакъв ученик от горните класове и предложи да ме изпрати, за да си поговорим по пътя. Говоренето започна с благородни съждения за националните идеали и за необходимостта да се очисти обществото от корупцията и мизерията, а завърши с апел да се включа в известната по онова време организация на „националните легиони“. Поканен бях да посетя и един от следващите сборове на софийския легион.

По време на обедата разказах на баща си за станалото и доста обстойно му предадох обаятелната проповед на легионера.

– Всеки хвали стоката си – обобщи Стария, когато свърших.

– Ама твоето мнение какво е? – запитах, макар че мнението му беше доста очевидно.

– Щом те занимават подобни въпроси, иди, виж какво правят тия хора, пък после ще приказваме.

Случаят обаче така подреди работите, че можах да видя какво правят легионерите и без да ходя на сбор. Една седмица по-късно баща ми трябваше да изнася сказка за „Свободното зидарство“. Той бе излязъл съвсем наскоро от тази организация, разочарован, че зад нейните високонравствени девизи се крият нрави и деяния от съвсем друго естество.

Тъкмо затуй вече се бе опитал веднаж да изложи публично причините за отдръпването си. Сказката се бе състояла в елин претъпкан салон, смущавана и прекъсвана с предизвикателни въпроси от страна на насядали сред публиката фашисти. Фашистите по свои съображения бяха противници на масонството, но тълкуваха напускането на ложата от баща ми като маневра, позволяваща му да рекламира тая организация и в същото време да заема позата на обективен и критичен свидетел. Те намираха основание за подобни подозрения в употребяваните от баща ми думи като „свобода“ или „братство“, убедени, че „добрият българин“, както се казваше по онова време, не допуска в речника си подобни термини. Въпреки младостта си аз имах достатъчно лични наблюдения, за да знам дали отдръпването на баща ми бе резултат на маневра, или на дълбоко и горчиво разочарование. Обаче това е друга история.

Така или иначе, понеже при изнасяне на беседата по-голяма част от публиката бе останала на улицата, предложено бе сказката да се повтори, по сега в големия салон на градското казино.

Пристигнах в казиното с известно закъснение и отпърво помислих, че и тоя път залата не е побрала слушателите, защото още отдалеч зърнах до входа оживена тълпа. Когато се приближих и се ослушах във възгласите па множеството, разбрах, че това са слушатели от особен вид. Голяма част от тях, въоръжени с дебели бастуни, се уговаряха без сянка на конспиративност за предстоящите действия. Имаше и няколко ученици, между които зърнах познатия ми легионер.

Влязох в салона със свито сърце. Баща ми бе изправен зад катедра, малко блед, но спокоен. Той имаше тих глас, затуй в залата бе поставен високоговорител. Това не облекчаваше особено положението, защото доста високоговорители седяха и сред публиката, като след всяка фраза на докладчика скачаха и му отправяха груби въпроси или обидни възгласи. Стария млъкваше и търпеливо чакаше шумът да стихне, а после наново невъзмутимо продължаваше.

Не знам колко време мина в тая игра, додето вратите изведнаж се разтвориха и в салона нахълта с викове и размахани бастуни познатата вече тълпа. В същия миг две редици слушатели от залата се изправиха, вдигнаха столовете над главите си и като разбутваха грубо публиката, се насочиха в заплашителна фаланга към трибуната.

Баща ми млъкна, разбрал, че сказката е свършила и почва нещо друго. Той напусна катедрата, но вместо да се отправи към изхода зад сцената, както би постъпил всеки по-предпазлив човек, излезе съвсем напред и застана на ръба на подиума срещу приближаващата озверена

тълпа. По-късно ми се е случвало още два пъти да го наблюдавам при подобни тревожни обстоятелства и да забележа, че заема все същата тази малко вцепенена и предизвикателна поза. Не знам дали искаше да покаже на глутницата, че не се плаши от бой, или се опитваше да я обуздае с острия си пронизващ поглед. Въпросът е там, че животните и особено известен вид животни трудно се обуздават с поглед. Така че от слабото телосложение на баща ми едва ли щеше да остане много нещо, ако приятелите му от залата не бяха наскачали. Едни влязоха в схватка с побойниците, а други насила извлякоха сказчика през задния вход тъкмо когато полицията най-сетне реши да се намеси.

Вечерта, след като Стария се прибра, не пропуснах да му кажа, че съм видял сред глутницата познатия легионер.

– Не те ли повика да вземеш участие в представлението? – засмя се баща ми.

Туй бе казано на шега, но в момента аз я усетих болезнено и той, изглежда, забеляза това, защото добави, вече сериозно:

– Трябва да знаеш, че не държа да ви натрапя своите идеи, обаче държа да възприемете идеи чисти и благородни.

Тия идеи – чисти и благородни, но различни от бащините ми – аз почнах да ги възприемам в горните класове на гимназията. И се случи нещо, за което тогава не си давах сметка и което едва по-късно, когато съм мислил по него, често ме е озадачавало: фактът, че бях възприел други и в известни отношения противоположни на неговите възгледи, не създаде дори сянка на отчуждение между мене и Стария, а, напротив, сякаш повече ни сближи. Между другото, защото в къщи се бе появил един опонент, с когото можеше да се разговаря, сиреч да се спори по важни въпроси.

Опонентът бях аз и следва да призная, че особено в началото се опитвах да отстоявам позициите на материализма не толкова с познания, колкото със самонадеяност. Това понякога забавляваше баща ми, когато ме поставяше натясно, но понякога го и дразнеше:

– Комунизмът може да изглежда нещо лесносмилаемо като политическа програма, но марксизмът не е наука за прости хора – казваше той в подобни случаи. – Ти си уж против религията, а си създаваш сам религия от пет принципа, които дори не си проумял както трябва. Преди да ставаш пропагандист на едно учение, не е зле да го опознаеш.

Веднаж, когато при един от тия спорове не на място употребих някаква чужда дума, баща ми забеляза с оня кротък глас, който употребяваше, когато казваше нещо, което може да те оскърби, сякаш за да ти

внуши да не обръщаш внимание на оскърблението, а да се опиташ да вникнеш в смисъла:

– Георги Димитров произнесе защитната си реч в Лайпциг на чист немски език, а ти и своя език не си се постарал да научиш. Димитров с културата и логиката си респектиреше дори враговете си, а ти принуждаваш баща си да ти поправя грешките...

Днес по-трудно от когато и да било мога да кажа дали съм усвоил достатъчно тая сложна наука, марксизма. Знам само, че едва ли бих си дал труд да науча много от наученото, ако не живеех под един покрив с тоя спиритуалист и мистик, какъвто беше по онова време Николай Райнов. Всеки спор с него ми разкриваше някоя празнота във възгледите ми. И след всеки спор аз се затварях и се ровех в книгите, за да запълня тази празнота. Баща ми беше безпощаден като опонент и заедно с това – колкото и абсурдно да звучи – безусловно коректен като събеседник. Случваше се понякога, когато бе в добро настроение, да се подиграе добродушно със самомнението ми, но не помня ни веднаж да се е подиграл с идеите ми.

По силата на обстоятелствата аз получавах възпитанието си колкото сред книгите, толкова и сред уличните нрави. Стария се отнасяше твърде неприязнено към тая втора школа и тежко ми, ако се случеше да се върна с раздрана риза или разкървавено лице от някое махленско сражение. Затова една вечер, когато се прибрах в подобен вид, събух обувките си в антрето и опитах да се промъкна в стаята незабелязано. Синините ми обаче тоя път не бяха резултат на гаменски двубой, а на политическа демонстрация, дето бях получил доста болезнени удари. Тъкмо прекосявах хола, когато баща ми излезе от кабинета си.

– С кого си се бил? – запита той и погледът му потъмня.

– С никого. Бях на манифестация...

– А, на погребението на Малинов... – сети се Стария. – Е, добре са ви наредили.

И продължи към кухнята, додето аз недоумявах как така ми се е разминало.

Не е нужно да се подчертава особено, че и в гимназиалния период, пък и дълги години по-късно бях твърде слаб в теорията, за да полемизирам с един човек, който водеше публични полемки с професорите ми по философия. Но тая работа, която аз не можах да свърша, я свършиха до голяма степен книгите.

Баща ми още на младини се беше запознал с по-важните трудове на Маркс и Енгелс, ала ги бе разгръщал с предубеждението на една

предварително възприета спиритуалистична позиция. Сега нашите спорове отново пробуждаха интереса му към марксизма и той четеше всички ония книги, които в странствуването си от ръка на ръка стигаха и до мене.

С течение на времето в съжденията на Стария почнаха да настъпват промени. У човек като него развитието на тия промени бе трудно улови-мо, тъй като те често пътя с месеци и години се таяха зад мълчанията му. Но понякога, в разговор на чаша, той ненадейно казваше нещо, което сепваше събеседниците му, или заран, докато преглеждаше вестника, пускаше някоя хаплива реплика. Заранният вестник заедно с голямата чаша кафе беше за него обичайният преход от часовете на съня към часовете на работата.

Промените в мисленето на Стария, разбира се, не можеха да бъдат само резултат на книгите, защото това бе човек, преял от книги. Всъщност, макар да минаваше за буржоазен писател и буржоазен учен, той винаги бе живял като несретник в буржоазното общество. Николай Райнов бе твърде подозрителен и твърде своенравен мислител, за да се ползува с благоволенieto на силните на деня, а заедно с това бе твърде усамотен, за да се сближи с хората, сред които му беше мястото. Той ненавиждаше заможните среди, които наричаше „света на бакалите“, презираше благообразните им порядки, не пишеше писма, не отговаряше на честитки, не прашаше никому книгите си с посвещения и страшно мразеше да ходи по гости. Гавреше се с духовенството, подиграваше се с царя, с генералите му, с професорите министри или кандидати за министри – по онова време те бяха много, – а Хитлер още от годините на появата му наричаше „бояджията“. Волнодумството и свободомислието му се проявяваха главно когато не трябваше, т. е. когато беше в компания, защото само тогава ставаше приказлив, така че нищо от това, което говореше, не оставаше в тайна. А това, което говореше, прибавено към това, което пишеше, бе достатъчно, за да му осигури сума неприятни последици. За романа „Между пустинята и живота“ го отлъчиха с анатема от църквата и седем години изтекоха, додето един съученик на баща ми се осмели тайно да извърши църковния обред над стриганата ми глава, понеже без кръщелно свидетелство не ме приемаха в училище. Едва изпратен със съдействието на един министър земеделец в Париж, баща ми бе лишен от командировката и оставен без средства да си плати дори наема и пътя за връщане, така че трябваше заедно с майка ми да плете обувки, за да скърпи някак положението. През 1923, надушили, че Стария е член на Помощната организация, в къщи нахлуха военни и

направиха обиск, от което аз бях много горд, понеже станахме популярни в махалата. Сказките по въпроси на изкуството, които години наред доброволно и безплатно изнасяше всеки неделен ден, внезапно бяха забранени без всякакви обяснения от властта. Забранен бе и юбилеят му през 1939 г. Фашистките организации водеха кампания срещу него, Бадев и бадевци му посвещаваха злъчни статии, вдигаха се гласове за уволнението му като професор, понеже пеел със студентите си „Интернационала“.

С две думи, истинското лице на Стария бе твърде различно от създадения поради инертността на критиците образ на Николай Райнов – писателя, самозатворил се в кулата от слонова кост, адепта на символизма, странника, луташ се в смътните територии на екзотиката и фантастиката. Тъй че не бяха само книгите, които подготвяха дълбоките промени в мисленето му. Целият негов живот на несретник и вироглав търсач на правдата бе подготовка за тия промени и сега настъпваше времето, когато стихийното отрицание на една кална действителност намираще най-сетне позитивните принципи, на които да се опре.

Баща ми, разбира се, и в миналото бе търсил тия принципи. Погледнат от известна точка, целият негов творчески и човешки път бе всъщност именно едно непрестанно търсене на тези принципи. Само че обратите на жизнената одисея го бяха насочили встрани от политическата борба. Периодът на идейно преглеждане след Септемврийското въстание и в средата на приятели като Гео Милев и Ясенов бе прекъснат от кървавия разгром през 1925 г. и от загубата на тия хора, към чиято памет той докрай изпитваше дълбока привързаност. Останал в душата си бунтар срещу „света на бакалите“, Стария все повече се привързваше към възгледа, че съвършенството на обществото може да бъде последица само на личното самоусъвършенствуване. Около него се събираха през известен период група млади и по-възрастни хора, привлечани от същата химера. Водеха се дълги разговори на теософски теми и аз, свит в някои ъгъл, се опитвах да проумея сложните езотерически термини, като подтисках прозевките си. Тия многобройни вечери се оказаха за мене една мистична школа с отрицателен знак, защото свързваха в съзнанието ми понятието за спиритуализма с понятието за досадата и отрано ме изстудиха към тоя род занятия. Впоследствие групата се разпадна тъй неусетно, както се бе и сформирала, и с това нагледно доказа колко труден е пътят към самоусъвършенствуване в едно общество, където съвършенството се измерва с цифрата на годишния доход.

Казано в скоби и във връзка с легендата за мистицизма на Николай

Райнов, искам да поясня, че възгледите на баща ми никога не са се доближавали до църковната религиозност и до еснафската набожност. Както споменах, той се подиграваше с поповете и дори с родителите си, които на стари години бяха станали ревностни посетители на всички столични църкви:

– Дядо ти Иван прекара половината живот в безверие, а другата половина ще похарчи да моли прошка за тоя грях.

Девизът, възприет от баща ми, гласеше: „Няма религия по-горе от истината“. Той нееднократно е повтарял тоя девиз в споровете ни и го прилагаше на практика, като постепенно се освобождаваше от едни или други, възприети на младини предразсъдъци. И все пак Стария виждаше в живота и в света определена логика, оная логика, която за нас е развитието и закономерностите на развитието, а за него бе израз на една висша сила. В интерес на истината следва да отбележа, че въпреки еволюцията си той остана докрай привързан към тоя възглед.

Една от основните истини, която Стария прозря между многото други, беше истината за необходимостта от революционна промяна. Последователят на учението за самоусъвършенствуване и противник на насилието постепенно стигна до извода, че без насилие старият свят няма да рухне и че за да има човешко съвършенство, трябва да се създадат социални условия за постигането му. Така той осъзна и една втора истина, свързана с писателския му занаят, истина, която доблестно и публично изрази в условията на свирепата цензура, като в юбилейния си лист и в страниците на в. „Заря“ защити възгледа за т. нар. „нов художествен реализъм“, както тогава бе прието да наричаме социалистическия реализъм. Не само с декларации, но и с редица произведения от предвоенния период, та чак до смъртта си Стария показва верността си към принципите на революционното социалистическо изкуство.

Трябва да беше през последната ми гимназиална година, когато взех да забелязвам, че споровете с баща ми нещо не вървят и все повече оредяват. Той почваше да отговаря уклончиво на настъпателните ми реплики, а други удостоверяваше само с дълги мълчания. Отпърво мислех, че съм му дотегнал като събеседник, което при размерите на умствения ми багаж не бе никак чудно. После взех да долавам, че споровете оредяват просто защото поводите за спорове са почнали да оредяват. Спомням си как веднаж, когато развивах мисълта си, че всичко е материя, баща ми уморено ме прекъсна:

– Разбира се, че всичко е материя, да не искаш да е дух свети. Ти кога ще почнеш да минаваш от азбучните истини към някои по-сложни

неща?

Друг път, когато надникнах в кабинета му, забелязах, че току-що се е заел да превежда някаква дебела книга.

– Роман ли е? – запитах.

– Не е роман. Това е „Вик за правда“ на Ъптон Синклер, антология на социалния протест.

– Няма да я пусне цензурата – забелязах.

– Ще видим – промърмори баща ми и отново се наведе над книгата, за да даде знак да не му отнемам времето.

Той разчиташе, че произведението ще види бял свят поради реномето на издателството и солидното име на преводача, но както и очаквах, антологията бе спряна от цензурата. Това го огорчи, обаче не му попречи да се заеме с нов превод на друга еретична книга – този път „Синтетична история на изкуството“ от Йофе.

Трудът на Йофе, разбира се, също не видя бял свят. Двата превода и до днес лежат между непубликуваните ръкописи на баща ми и ако споменавам за тях, то е само защото тогава ми отвориха очите за новата насока, която Стария бе поел в мислите си.

През същата тая 1938 г. у нас все по-често почнаха да се събират млади пишещи и непишещи комунисти. Четяхме на глас стихове, спорехме, а понякога и пиехме, за да приличаме съвсем на възрастни. Когато се случеше да е в настроение, баща ми също седяше между нас, слушаше ни или се шегуваше, а нерядко се хващаше и на сериозен разговор. Грижете ни, амбициите ни, проблемите, които ни занимаваха, бяха любопитни за него, защото го въвеждаха в света на едно ново, съвсем зелено още поколение. Мисля, че от онова време баща ми почна всъщност да именува себе си Стария, и ако съм свикнал да употребявам това име, то е, защото сам си го бе прикачил.

Той може би наистина се чувствуваше като „Стария“, седящ сред нашето оживление и оглушен от глупостите ни, но ние го чувствувахме съвсем като връстник, особено когато пийнеше малко и почнеше да редицира някой от любимите си френски поети или запееше някоя революционна руска песен, останала в главата му от младини. Революционните руски песни, като се почне от песните на декабристите и се свърши с „Варшавянката“, ние ги учехме главно от него и бяхме тъй ревностни в пригласялото, че се случваше на вратата пронизително да зазвъни някой полицай, който, без да разбира руски, само по въодушевлението ни бе отгатнал, че тая песен, дето се носи от отворените прозорци, не е „редовна“.

Впоследствие, когато влязох в средата на по-възрастните писатели комунисти, някои от тях като Павел Вежинов, Челкаш, Камен Калчев, Никола Ланков, Ангел Тодоров, Иван Мартинов и др. също идваха в къщи, – аз скрито се забавлявах да наблюдавам как „идеалистът“ и „естетът“ намира общ език с такива чужди до вчера хора.

Един ден, когато се отбих в стаята му, той ми подаде една книжка и запита:

– Познаваш ли тоя човек? Книжката, получена по пощата с лаконично посвещение, бе „Моторни песни“ на Никола Йонков.

– Не го познавам. Защо?

– Нищо, питам. Добре пише.

Това „добре пише“ беше максимумът, който можеше да се чуе от баща ми като похвала. Макар че в неговите уста думата „добре“ можеше и нищо да не означава. Всичко зависеше от интонацията. Когато бях започнал сам да пиша, имах обичая да оставям готовия ръкопис на масата на Стария, и то в момент, когато той отсъствуваше, понеже се срамувах от опитите си. Баща ми, след като прегледаше ръкописа, ми го донасяше, а на въпросителния ми поглед отвръщаше с едно късо „добре“. Само че тонът говореше достатъчно ясно, че това „добре“ не значи нищо повече от „карай, не се отчайвай“. По листата обикновено бяха нанесени дребни поправки с вечното лилаво мастило.

– Но ти ми поправяш само правописните грешки... – осмелих се веднаж да забележа.

– А, виж, другите никой не може да ти ги поправи освен ти самият.

– Би могъл да ми ги посочиш.

– Има време. Не се тревожи.

Стария, то се знае, ясно виждаше, че това, което му сервирам на работната маса, не само не е „добре“, а е отчайващо лошо и че не може да се посочат грешки в едно нещо, което цялото е грешка. Обаче той не беше от хората, способни да те отчаят и да те накарат да свърнеш от пътя, който едва си поел. Затуй казваше „добре“.

Но онова „добре пише“, изречено по повод стиховете на Колю Йонков, звучеше съвсем другояче и аз тутакси се задълбочих в малката книжка, за да разбера причините на ласкавата оценка.

Няколко месеца по-късно, когато се бях вече сприятелил с Вапцаров, го заведох една вечер в къщи. Поканих го в стаята си и прескочих в кабинета на баща ми за цигари. Той по обичая си все тъй избягваше да ми дава пари за харчене, затова пък цигарите бяха винаги на мое разположение.

– Кой е отгътък? – запита Стария.

– Колю Йонков.

– Доведи го тук.

Когато го доведох, баща ми бе извадил от шкафа една пратена му от провинцията дамаджана.

– Пиеш ли? – запита той почти строго Колю.

– Пия – отвърна неловки Вапцаров.

– Пий, но не прекалявай, както правим понякога ние с Богомил.

Съветът беше излишен, понеже Колю и без туй никога не прекаляваше, обаче дамаджаната и за двамата се оказа добре дошла, защото и двамата можеха да се състезават по свитостта си пред непознати хора и вероятно това бе една от причините баща ми да измъкне питието от шкафа. С две думи, разговорът потръгна, макар че не помня точно за какво разговаряхме. Помня само, че по едно време Стария подкани Вапцаров да каже някои от новите си стихотворения и онзи, отначало с известно притеснение, а после по-свободно издекламира две-три неща – той знаеше стиховете си наизуст, – а баща ми мърмореше „добре“ и „това е добре“, от което Вапцаров, какъвто си беше свенлив, се чувствуваше съвсем неловко.

По-късно неведнаж се случваше Колю да идва в къщи, а понякога и да преспива, когато не се решаваше да ношува у дома си. Спомените ми за тия събирания също са твърде откъслечни и нямам намерение да ги допълвам чрез съчинения с късна дата. Но веднаж, в отсъствието на Вапцаров, баща ми каза нещо, което съм запомнил:

– Вие пишете с вълнение и понякога не пишете зле. Само че пишите за неща, които не познавате, и това си личи. А Колю Йонков пише за неща, които познава, и затуй излиза хубаво.

Една заран баща ми дойде да ме събуди рано, нещо необичайно, още повече вечерта той бе закъснял, а в подобни случаи не обичаше да подранява.

– Снощи дойде да ме намери един познат от младини. Съобщи ми, че сега работел в Обществената безопасност и че той и колегите му били по дирите на вашата компания. „Синът ти, вика, се движи с една група хора, между които е и синът на Йонко Вапцаров, но ние сме по следите им и когато ги заловим, и господ не може им помогна.“

Баща ми млъкна и ме загледа с тежък поглед, но аз избягвах погледа му и също млъчах, като очаквах да почнат обичайните родителски съвети. Вместо това Стария се загърна по-плътено в тютюневата си дъщеря престилка, сякаш изведнаж бе усетил хлад, и добави:

– Та виж още днес да предупредиш Колю.

След дълги обикаляния намерих Вапцаров едва към обед, но както и предполагам, предупреждението не даде резултат. Колю само се усмихна с малко тъжната си усмивка и рече:

– Знам го това. Нали ги усещам, че са постоянно зад гърба ми.

После махна с ръка, в смисъл „нека говорим за друго“.

Няколко месеца по-късно пак една ранна заран на вратата настойчиво се позвъня. Пред входа стоеше изправен един познат от Македонския кръжок.

– Снощи застрелях Вапцаров – рече той полугласно. – Дай да размножим на машината тия неща. Това са предсмъртните му стихове.

Докато тракахме на машината, баща ми надзърна в стаята, обезпокоен от ранното ни оживление.

– Какво има?

– Разстрелях Вапцаров.

Стария понечи да каже нещо, но премълча. Само стисна челюсти и затвори за миг очи, а после си отиде отгътък.

Още по-късно, трябва да беше през 1943 г., у дома ми се изгърси някакъв младеж в немска униформа.

Като се вгледах в лицето му, разпознах в него един софийски бродяга, когото наричахме Руски зарад произхода му и който в миналото се бе навъртал в ученическата ни компания. Руски, без да чака покана, влезе наперено, явно решил да ме впечатли с новата си униформа, и ми съобщи, че е зачислен към армията фантом на Власов.

– Ти нали уж се броеше за левичар? – запитах.

– Абе за нищо вече не се броя. Дават дрехи, пари, какво повече?

Можех, разбира се, да го изгоня, обаче в ония времена тоя жест щеше да повлече само излишни неприятности. Затова предпочетох да го пропъдя тъй, както баща ми пропъждаше натрапниците – с мълчание. Руски ми предложи цигара, но аз отказах, повъртя се, сервира ми още веднаж алибито си – „дават дрехи и пари, какво повече“ – и накрая се изпари.

– Какъв беше тоя немски войник? – запита Стария, когато новопокръстеният власовец си отиде. Обясних му.

– Не искам тук никакви немски войници – рече с рязък глас баща ми. – Не забравяй, че в тая стая е седял Вапцаров.

Всички тия епизоди, които изреждам, може да изглеждат разказани напосоки и без връзка, но в спомена ми те са свързани като различни изяви на един и същи човешки характер и като различни форми на

въздействие, които тоя характер упражняваше върху мене. Това бяха уроци на поведение и светоотношение, които Стария ми даваше по обичайния си маниер – без дълги обяснения и нравоучения, а просто и внушително, понякога с бегъл намек, понякога с къса и остра присъда.

Още помия един от тия последни уроци през същото това тежко и душно военно време. Бях започнал с характерната си младежка самоувереност някаква „История на модерното изкуство“, на която се не виждаше краят и която бях почти изоставил на триста и не знам коя си страница, понеже нямаше никакви изгледи да намеря издател. Горедолу в същото състояние бяха и бележките по едно „Пътуване в делника“. Изоставил бях и едва започнатите преводи на Маяковски, тъй като да мислиш за публикуването на подобни преводи по онова време, бе връх на лудостта. По масата ми бяха пръснати ръкописи, потънали в прах, стаята бе тъй разхвърляна и занемарена, че изглеждаше необитаема. Тя наистина бе станала почти необитаема, като се изключат някои часове на нощта, понеже прекарвах сума дни из кафенетата и кръчмите в разговор по събитията, в пиене и трепане на времето.

– Ти от няколко месеца съвсем не се свърташ в къщи – каза ми веднаж Стария. – Виж се в какъв безпорядък живееш.

И той посочи с къс жест неразборията на обстановката.

Премълчах, като чаках унило да мине бурята.

– И безпорядъкът не е само тук наоколо – продължи баща ми, – а в целия ти живот. Тая стая е точно копие на вътрешния ти свят. У тебе даже амбицията за писане почва да буреняса.

– Какво да пиша? Нали виждаш, че всичко спират?

– Не спират само твоите работи – възрази Стария. – Знаеш, че спират и моите, и на още сума хора. Това не е повод да се прахосват дните в безделие.

– А каква полза да работя напразно?

– Работата никога не отива напразно. Тя държи човека стегнат, поддържа ума му буден и остър. Леността разлага ума. Леността е форма на бавно самоубийство. Хората, които много приказват и само приказват, просто дават вид, че са умни. Те в най-добрия случай може да са били умни, но вече не са. И най-верният признак е тъкмо тоя: че само приказват.

Той не добави нищо повече, обаче макар че се бях приготвил да излизам, свалих самото си и се залових да разчиствам стаята. После разтрих масата и се заех с ръкописа на „Пътуването“. Тоя човек владееше умението да внушава добрата мисъл, да те кара да се засрамиш от самия

себе си и когато си почнал да затъваш в тресавището, да ти протяга ръка, не милосърдно, нито високомерно, а така естествено, сякаш ти казва „здрасти“.

На другия ден Стария отново се появя при мене и без да показва, че е видял промяната в обстановката, ми подаде познатия том на „Вик за правда“.

– Издателят мисли да прати отново в цензурата ръкописа. Смята, че тоя път ще го прокара. Само че аз съм превел, както знаеш, стиховете я проза, а той държи на стихотворната форма. Ще плати по най-добрата тарифа. Така че ако искаш, заеми се с тая работа.

Заех се, разбира се. Само това оставаше, да не се заема, в такъв миг на безпаричие и безработица. Баща ми бе осигурил в аванс цялата сума от Стоян Атанасов и ми изплащаше хонорара на части, след превода на всеки двеста стиха. По-късно случайно научих от самия издател, че никога не е смятал да прави повторни постъпки за публикация, нито е изплащал някакъв хонорар за тая подозрителна книга.

* * *

Той беше белетрист и поет, график и декоратор, историк на изкуството и теоретик на стиловете, изследовател на фолклора и философ, автор на научни и литературни популяризации, сказчик и преводач. Но при всички тия си дейности и във всички тия си дейности той бе един упорит и неуморим търсач на истината. Максимата „Изкуство за изкуството“ му бе органично чужда дори в ония ранни години, когато по силата на литературни моди я бе изповядвал. Защото даже в ония ранни години изкуството за Стария бе само средство да стигне до истината и да сподели истината. И ако в някои негови книги са залегнали идеалистични възгледи, то не е станало от желание да сее заблуди, а затуй, че стечението на жизнени обстоятелства го е принудило да почне търсенето на тайната от една твърде отдалечена точка. И ако в търсенето на истината неведнъж е грешил, негова заслуга е, че е съумявал да осъзнава грешките си и да се отказва от тях, след като веднъж ги е осъзнал.

Може би това движение към целта би било по-бързо и би довело до по-проникновени творчески находки, ако се бе развило още отначало в правата посока. Но едва завършил основно образование, дядо ми му бе казал: „Синко, оттук нататък сам се грижи за себе си“, и той бе намерил единствен достъп до Духовната семинария. Може би пътят към истината би бил по-лек за него, ако се бе ограничил само в една област. Но той гореше в треската навсякъде да надзърне, а веднаж надзърнал, искаше

всичко да опознае. И тоя негов стремеж към всеобемност и към проникване до дъното на нещата носеше в себе си нещо покъртително, но криеше и зародиша на една драма.

Той посвещаваше периодично цели месени от работното си време на рисуването. И както в другите области, така и тук искаше да прави неща, които по-рано не са правени. Спомням си как едно лято се посвети на опити върху лаковата техника. Готови лакови бои у нас нямаше и баща ми сам се зае да ги приготвя, като в същото време си изписваше най-различни книги по технология на багрите и лаковете, специализирани трудове, изпълнени с химически формули, които само човек с неговите познания можеше да ползува. Лятото отдавна бе минало, доставените по различни начини справочници изпълваха вече цяла етажерка, а шишетата с лакове – цял шкаф, но баща ми още не бе пристъпил към самото рисуване, защото не обичаше да почва нищо, преди да си е подготвил работата до последната подробност.

Подготовката му отне повече от година, а самото рисуване му отне навярно още година. Висях над главата му, за да наблюдавам как работи – той така владееше изкуството да се съсредоточава, че присъствието ми съвсем не го смущаваше. Опъваше голям станиолов лист и залепваше краищата му върху дебел картон. После изписваше контурите на пейзажа релефно, като изстискваше боята от нарочно приготвени фунийки. Накрая полагаше багрени петна, които светеха прозирни и интензивни върху металния фон.

От тия десетки свежи и звучни декоративни пейзажи днес е оцеляло малко нещо. Нещастие то бе там, че станиолът при всяко непредпазливо докосване се късаше и оголваше грозотата на кафявия картон.

Поради липсата на по-устойчива метална основа години труд бяха отишли напразно. Но баща ми не беше от хората, които жалят труда си.

По същия търпелив и изчерпателен начин Стария се стремеше да обхване всяка задача, която си поставяше. Започнал да изследва и преразказва български народни приказки, той не се ограничи с издаването на три тома, а реши и успя да събере богатството на приказките от цял свят в още тридесет тома. Наченал с отделни статии по въпросите на изкуството, той се впусна в изучаване на изкуството от всички епохи и стигна до замисъла за 12-томна всеобща история на изкуството, на която посвети сума години работа. Поканен да публикува очерк за литературата на Възраждането, той разшири задачата до обема на десеттомно изследване на българската литература от Възраждането до наши дни, като десетият том не излезе само защото бе спрял от фашистката

цензура. Този му стремеж към всеобемност роди и проекта за капиталната му литературна творба – серия от двадесет романа, призвани да обхванат цялото развитие на човечеството – от палеолита до съвременността, през стъпалата на всички цивилизации и епохи.

Тия романи, по-точно част от тях, бяха действително написани, другите – нахвърляни в едри линии или завършени до определен етап. Ръкописите им изпълват един обеμισм сандък и когато понякога разтварям тоя сандък, имам чувството, че надзъртам в една покъртителна драма. Драмата на моя баща. Или, ако щете, драмата на един неуспех. Само че има неуспехи, които респектират с безкористното на порива и титанизма на положения труд.

Тия романи Стария ги пишеше в последните години преди Девети септември и работата му по тях го принуди да смени целия обичаен ритъм на живота ни. Той почна да си ляга съвсем рано – още към десет часа вечерта, – да става по тъмно в три часа заранта и да прекарва по 16 часа над писалищната маса. Беше тъй вдаден в мислите си, че дори когато се хранеше, рядко чуваше разговорите ни и погледът му блуждаеше в пространството или бе втрещен неподвижно надолу. Когато почнаха бомбардировките и евакуацията на столицата, той не напусна квартирата си. Прескачах понякога да го навестя и неведнаж му предлагах да потърся някоя стая в околните села, дето да се приюти.

– Не мога. Нали виждаш колко книги съм натрупал за справки. Трябва да работя. Не мога.

Един ден, след като тъкмо си бях тръгнал, сирените пронизително завиха. Знаех, че баща ми не обича да слиза в скривалището, затова се върнах.

– Хайде да слезем в зимника. Там все пак е по-сигурно.

Стария поклати с досада глава.

– Не ща. Душно ми е долу. Ако трябва да се мре, да се мре поне на открито.

Откъм Витоша се зачу тежко плътно бръмчене.

– Тоя път идат много – забеляза безстрастно баща ми, като че казваше „днес е доста топло“.

Няколко мига по-късно заехтяха и първите експлозии. Експлозиите ставаха все по-чести и все по-оглушителни. Започваше голямата бомбардировка, която разруши центъра на София.

Нашата сграда бе тъкмо в центъра и тя ненадейно се разтресе, а навън притъмня, сякаш че падна нощ, и както седяхме край масата, въздушната вълна ни грабна и ни запокити в коридора. Известно време не

успях да си дам сметка какво става, освен дето над самите ни глави се раздаваха взривове и цялата кооперация се люшкаташе като картонена кутийка. Баща ми бе успял да се изправи след падането и стоеше в полумрака в същата оная малко вдървена и малко предизвикателна стойка, в коя го го бях видял някога на подиума в градското казино пред връхлитащата глутница. А аз се улавях, че при всеки взрив инстинктивно се снишавам, сякаш това можеше да осуети премазването ми от внезапно рухващата бетонна плоча.

– Хайде да бягаме – казах, след като взривовете ни отминаха и мракът на дима и праха се поразея.

– Ти тръгвай. Аз ще остана – промърмори баща ми и се отправи към стаята.

– Ама не виждаш ли, че тук е вече необитаемо. Прозорците са изкъртени с рамките, всичко наоколо гори, а сигурно ще има тепърва да ръсят.

Баща ми се огледа и вероятно успя да си даде сметка за положението, защото рече:

– Виж къде ми е раницата.

Додето търсех раницата, той събра надве-натри пръснатите си ръкописи, завърза ги на пакети и почна да се готви за път. Беше решил да иде в Княжево при брат ми, така че се сбогувахме и аз си тръгнах малко преди да връхлети последната вълна самолети.

Няколко дни по-късно, когато отново бях слязъл в обезлюдения град, рекох да намина да видя оцеляла ли е бащината ми квартира. Квартирата бе оцеляла, макар част от сградата да бе срината, а наоколо да се извисяваха тъмните скели на опожарени здания. Вътре в самата квартира заварих и нейния обитател.

– Не ще да живее в Княжево – съобщи ми още на входа жената, която се грижеше за домакинството. „Не мога да работя, вика, ще се прибера.“

Той седеше наведен над масата, както го бях запомнил да седи винаги, и пишеше. Рамките на прозорците бяха наместени и заковани как да е, а вместо стъкла бе залепена пергаментна хартия. Опитях се да го вразумя и обещах, че ще помогна да пренесе част от книгите си. Стария само поклати глава.

– Нали ти казах вече: чака ме много работа, а времето е малко. Не съм на твоите години.

През този период имах съвсем смътна представа за това, което баща ми пишеше и което му предстоеше да дописва. Научих подробностите

едва по-късно, в деня на първата публикация, деня, който Стария очакваше като празник, но който се превърна в катастрофа. Сега, когато прелиствам купищата ръкописи, недоумявам как главата му не се е пръснала от това неизчерпаемо множество на герои, обстановки, действия и ситуации, които е носела в себе си, от тоя колосален образен материал, роден в трескавото му въображение като еквивалент на цялото човечество и на цялата човешка история.

Всъщност главата му може би е щяла наистина да се пръсне, ако не бяха часовете на „разтоварването“ от умствената умора. Само че разтоварването баща ми го практикуваше в най-баналната и нездрава форма – гуляя. Той съзнаваше отлично, че тая привидна отмора е само добавъчно изтощение, макар и от друг вид, но бохемските привички от младини и инерцията на заобикалящия го бит му пречеа да потърси по-здрав отдушник.

В интерес на истината следва да се отбележи, че баща ми гуляеше доста рядко, но понеже гуляите бяха почти единствените случаи, при които се явяваше на публични места, някои хора си въобразяваха, че той не излиза от кръчмата и дори не се запитвала как в такъв случай са се явили на бял свят 80-те тома на съчиненията му. Вярно е, че седнеше ли да пие, той можеше да пие без мярка, обаче не от алкохолна страст, а тъкмо зарад отприщването на претоварения от мисли мозък, зарад насочването на съзнанието в една безплодна, но отморяваща насока, зарад „разтоварването“. В неговите гуляи нямаше никога елемент на разгул. Те се изчерпваха с приказки и разсъждения за това и за онова, и за всичко възможно, а най-вече за изкуството. Тоя изключително мълчалив човек изведнаж ставаше общителен, дори словоохотлив събеседник, готов да разговаря не на някакви „свои“ теми, а на темите, които ти му предложиш. Мисълта му течеше логично, забележките му бяха остроумни и за хората, които обичат повече да слушат, отколкото да приказват, бе удоволствие да седнат с него на чаша. Спомням си как една нощ в малките часове баща ми се прибра, хванал подръка Владимир Димитров-Майстора.

– Майсторе – казах, – ти пък къде си тръгнал по това време, като не пиеш?

– Не пия, майсторе, но татко ти ме опи с приказките си тъй, че забравих часовете.

И те се разположиха край масата, за да продължат започнатия кой знае откога разговор.

– И ти си като баща си: не можа да го научиш този занаят, пиенето

– казваше ми по онова време Ламар. – Баща ти не гуляе, а изнася лекции.

Но и гуляят, и лекцията си имат край. Стария потъваше в мъртвешки сън, а на следния ден ставаше с потъмняло лице – доколкото това изобщо бе възможно при неговия тютюнев тен, – с угаснал от умора поглед и като се преборваше с неразположението, сядаше пред бюрото, където го чакаха дълга дни работа без мярка, без отдых, до пълно изтощение и до мига, когато щеше да лумне следващият гуляй.

Съществуваше още едни отдушник от напрежението и тъкмо той бе истинската страст на Стария – природата. Но закрепостен от разписанието на сказки и лекции и прикован към бюрото от творческите си планове, баща ми можеше да си позволи волността да напусне града само през лятото. Той презираше тъй наречените курорти, както презираше всички ония места, дето еснафлъкът обичаше да кокетира с парите си и с уменията да ги харчи, умение, разбира се, съвсем въображаемо, тъй като нашата буржоазия дори като буржоазия беше просташка до неимоверност. Не помня никога баща ми да е отишъл на морско летовище, а през Чамкория сме минавали само транзит, упътени към рилските върхове.

Дойдеше ли ваканцията, натоварвахме на гърбовете си брезенти и раници и се отправяхме към предварително избраното планинско място, което между другите свои качества трябваше да бъде и обезателно усамотено. Опъвахме палатка, сковавахме нарове, приготвихме огнище и запалвахме огъня, който ни предстоеше да поддържахме два месеца.

Но баща ми и в планината не прекъсваше работата, а само сменяше стила на работа. Додето се печеше или лежеше на сянка, той четеше някоя книга, нахвърляше бележки в тефтерчето си, рисуваше. През останалото време обикаляше насам-натам, береше гъби или билки, а после се заемаше да разстила билките и да готви на огнището.

Тоя страстен изследвач на чужди култури и цивилизации носеше у себе си някаква детински непосредствена любов към родното. Той познаваше всички нашенски билки не само по име, но и по лечебните им свойства и в същото време ги обичаше не като билки, а като стръкчета родна хубост и можеше с часове да рисува някой бял равнец или някоя синя тинтява в бележника си. Той бе изгубил две лета, за да изследва всички копривщенски надгробни плочи и надписи и да публикува изчерпателна монография, която едва ли стотина души са прочели. Не помалко време му отне и изучаването на старите ръкописи, от което се роди една също тъй забравена монография „Орнамент и буква“. Дълги

години, последните години от живота му, протекоха в работа над един обширен труд върху българската дърворезба. Цял един период от творчеството му бе почти изключително посветен на древната наша история. Той не ценеше никоя поезия тъй, както ценеше народната песен, събираше приказки и пословици, пълнеше цели бележници – някои запазени и до днес – с народни думи и изрази. За него българският език бе един от най-богатите и благозвучни езици на света и той се гордееше, че му е било съдено да твори с чудесния материал на тоя език.

Народния език баща ми го учеше от народа, нещо малко странно, като се има предвид необщителността на Стария, но странностите у него не бяха рядкост. Той бе учил тоя език в скитанията си на младини, а продължаваше да го учи и в зряла възраст. Имаше особена способност да завързва разговор с хората от планината – пастири, дървари, въглищари или работници от каменните кариери. Едно „добър ден“, едно присядане за отмора, едно нехайно предлагане на кутията с цигари и разговорът почваше от само себе си. Баща ми никога не задаваше оня род въпроси, които на нас самите ни се виждат естествени, но на събеседника ни звучат подозрително или глупаво. Той изобщо нямаше обичай да напире с въпроси, а чакаше другият сам да се разприказва. Стария се разхождаше из планината в такъв вид, че лесно вдъхваше доверие, с обгорялото си, почти селско лице, с избелелия каскет и вехтите дрехи. Така че дори планинците да подушеха, че тоя е от „учените“, смятаха го най-много за селски даскал.

Няколко дни, прекарани из горите и планинските хребети, преобразяваха баща ми. Мускулите на лицето му се отпускаха, по устните му по-често заиграваше тънката усмивка с безброй нюанси, дори тонът на гласа му омекваше. И когато понякога го наблюдавах отдалеч, застанал мършав и неподвижен като дива коза на върха на някоя скала, струваше ми се, че тоя кабинетен човек не е роден за кабинета и за прашните грамади книги, че мястото му е тук, на открито, за да рисува цветята и дърветата, да записва приказките на простите хора и сам да живее просто под един навес от клони и край един планински огън. Струваше ми се, но не знаех дали е така.

Лекомислието изисква да се издигат като човешки образец хармоничните натури, макар че една подобна натура може да представлява великолепна хармония от недостатъци и макар че дори добрата хармония нерядко крие в дълбочина неподозирани конфликти. Има, разбира се, и хармонични натури, които предизвикват възхищението ни тъкмо като прекрасни и цялостни характери. Баща ми не беше такава натура. Той

беше един сложен възел от противоречия, той се бореше с тия си противоречия, давеше се в слабостите си, залиташе в инерцията на отклоненията и все пак продължаваше пътя си и крачеше напред. Той неведнаж ми е казал с присъщата си прямота че не иска начинът му на живот да ми служи като пример за подражание. Има обаче неща, които, без да заслужават подражание, заслужено предизвикват почит. Конфликтният характер носи свой неповторим патетизъм, когато през епизодите на сътресения и сривове възлиза към епилога на правдата и човечността.

Човекът, който бе орисан да прекара дълги, мътни нощи в задимените кръчми, не познаваше по-вкусно пиение от чашата чай, сварен от прясна билка. Писателят, добил известност с утежнения си от символистични и екзотични накити стил, поставяше по-високо от всичко простотата на народния език. Преводачът на Ницшевия „Заратустра“ изпитваше неприязън към надменните пози на свръхчовека и не се сраamese да покаже обикновена човещина, щом само се представеше случай. Отличникът семинарист, подготвян от наставниците си за висока духовна кариера, се превърна в смъртен враг на църквата. Противникът на насилието се скара с най-близкия си приятел пред трупа на убития Васил Пундев, защото въпросният приятел призоваваше враждуващите страни да спрат кръвопролитие, а баща ми твърдеше, че не може да има мир между два лагера, разделени от тялото на един мъртвец. Дългогодишният гален сътрудник на „Златорог“ ненадейно почна да пише разкази, които „Златорог“ не беше в състояние да помести. Спиритуалистът, който бе усвоил същината на стотици томове метафизика, изведнъж се насочи към трудовете на марксизма.

Той се преборваше с едно противоречие, за да се изправи пред друго, разкъсваше се между страстта да рисува и жаждата да даде словесен израз на мислите си, люшкеше се между стремежа да обгърне всичко, да стигне до дъното на всичко и изкушението да се ограничи и задълбочи в една-едничка област, работеше в трескавия порив да постигне невъзможното и се тровеше от неудовлетвореност, че не е постигнал и възможното. И днес ми се струва да чувам още глухия му тих глас, когато рецитираше любимото си стихотворение от поезията на Вийон:

До самия поток от жажда аз умирам;
разпален като жар, аз леденея в мраз;
във своя роден край в чужбина се намирам;
до огъня стоя, а зъзна и тогаз...

* * *

Той посрещна Девети септември като отдавна очакван празник и в същото време бе някак сачисан, че тая тъй дълго жадувана промяна се бе разразила толкова бързо. Първия ден не излезе от къщи, малко стеснен от чувството, че всъщност не е извършил нищо особено, което да му отреди място между победителите.

После хората сами го потърсиха. Художниците го избраха за свой председател. В партийната организация на писателите го приеха с аплодисменти. Това бе достатъчно за Стария, за да се почувствува в своя среда и отново да вземе перото. Освободил мисълта си от досадните съображения за иглените уши на цензурата, той написа серия от разкази с ясна и наша идейна насоченост и една пиеса, посветена на борбата срещу фашизма – „Кърваво лято“, – която не видя бял свят нито на сцената, нито в печата. Наред с това баща ми продължаваше и започнатата по-рано работа, същата оная „много работа“, за която се боеше, че няма да му стигнат дните – поредицата романи „През вековете“.

Тая поредица той бе почнал да я пише в един период на все по-укрепващи марксистически възгледи за развитието на обществото. Картината, която изграждаше на различните епохи, бе съобразена с тия възгледи и детайлно обработена върху основата на многобройни научни справки. Но самата сюжетна структура на произведението почиваше върху неустойчива основа. Също като чудесните му рисунки, нанесени върху един ненадежден станиолов лист. Баща ми бе приел като условен мотив за последовността на действието концепцията за прераждането. Дали това бе остатък на предишни възгледи, или литературно използване на един мит по чисто композиционни съображения – както писателят твърди в предговора към първия том, – това не аз мога да кажа. Така или иначе, противоречието бе налице и бе достатъчно едро, за да може да мине в графата на дребните недостатъци.

Романът „Кръвожадни“ – първата книга от серията – излезе малко преди юбилея на Стария. И макар юбилеят тоя път да се състоя, върху тържеството легна сянката на току-що публикуваната творба. Това бе удар, възприет от баща ми като поражение, и то не от рода на тия поражения, които той бе свикнал да изживява и да преодолява. Защото ударът бе дошъл не преди, а след промяната, защото бе засегнал творбата, която смяташе за творба на живота си, и защото тоя живот вече почти се бе изнизал и бе смешно да се мечтае тепърва за нови колосални начинания.

– Ще изхвърлиш тая линия на развитие – успокоявах го. – Ще ги обособиш като отделни романи.

– Няма как, не може – отвръщаше Стария. – Ако си чел романите, ще видиш, че не може.

Може или не може, той не даваше външно вид, че е съкрушен, и аз дори не подозирах дълбочината на страданието му, додето веднаж не получих по пощата едно късо писмо от жената, която водеше домакинството му. Още пазя това писмо, в чиито откъслечни фрази ми се разкриваше състоянието на Стария: „От известно време г. Райнов е унил и отчаян. Безразлично му е всичко... боли го за романа «Кръвожадни», защото не излязъл това, което той желал... Няма пред себе си поле за работа и се готви да умира. Все по-често говори за смърт.“

Баща ми, разбира се, не се готвеше да умира. Той не беше от хората, които лягат и умират по свое желание. Обаче покрусата бе дълбока и му беше необходимо време, за да я изживее.

„Кръвожадни“ съвсем не бе първата творба, чиято публикация му носеше разочарования. По правило това се случваше с повечето от творбите му и не само защото не го задоволяваха с качествата си. Неговият издател, типичен бакалин в „света на бакалите“, се трудеше над ръкописите му с една фамилиарност, която граничеше с пълен произвол. Това, че някои книги по диктаторската воля на издателя излизаха с възможно най-безвкусни корици и понякога под измислени от самия издател заглавия, бе най-дребната злополука. Ръкописите бяха грубо и невежо съкращавани без всякакво допитване до автора. Нещо повече, случваше се те да бъдат и допълвани с произведения, неизлезли изпод перото на автора, както бе станало с отделни томове на „Приказки от цял свят“. Сред многобройните жертви на издателския вандализъм мъченическият ореол по право се падаше на „История на изкуството“, чийто общ обем бе съкратен с една дреболия от около две хиляди страници и чиято публикация за онзи, който познава оригиналния текст, се превърна в карикатура на първообраза. На всичко отгоре Стария бе системно мамен в хонорарите и в броя на тиражите и омотан в една тъй преднамерено оплетена мрежа от аванси и заеми, че никога не знаеше с каква точно сума е задължен на благодетеля, който имаше великодушието да издава книгите му. И все пак разочарованието с „Човекоядци“ [заглавието е така в изданието – А. И.] бе нещо неизмеримо по-тежко от обичайните ядове на миналото.

Стария винаги бе владел една проста, но ефикасна тайна: да лекува огорчението от една работа с увлечение по друга работа. Така постъпи и

сега. Съсредоточи се върху трудовете си по изкуството и даде вид, че е забравил удара. Само че този удар не беше последният.

Към 1950 г. борбата срещу рецидивите на буржоазната идеология все повече се изостряше. Каквито и критики да са отправяни по-късно по повод някои тактически грешки на тая борба, тя бе необходима и неотменима като етап на развитие. Стария бе достатъчно почтен учен, за да се опитва да прокарва под формата на марксизъм неща, които не са марксизъм. Той си даваше сметка за редица недостатъци на своята „История на изкуството“ и без странично подканване се бе заел да я преработи върху основата на една научна методология. Но той не можеше да извърши повече от това, което бе по силите му, и то в момент, когато никъде по света не съществуваше един що-годе задоволителен курс по история на изкуството, съставен от наши позиции. Нетърпеливите да заемат мястото му дори не благоволяха да го изчакат да завърши преработката си, а решиха да оценят възгледите му въз основа на публикуваното отпреди.

По силата на една ирония и въпреки отчаяните ми опити да се откубна част от работата по тая оценка бе възложена на мен. И веднаж, на едно факултетско заседание, аз трябваше да се изправя като шеф на катедра, за да съдя баща си.

Бях нахвърлял предварително изказването си, като бях спестил в него всичко, което можеше да се спести, макар да знаех, че ще си навлека публичните обвинения на някои свои съмишленици, както и стана. Имаше обаче характеристики като „идеализъм“, „формален анализ“ или „еклектизъм“, които не можеше да се спестят, и додето ги произнасях, усещах как под ризата по гърба ми лази струйка пот, въпреки че в къщи на четири очи бях отправял към баща си далеч по-остри възражения.

Стария седеше на първия ред, навел очи не защото изпитваше смущение, а защото не искаше да смуцава мене с погледа си. После стана да отговори с няколко думи, за да изложи сегашните си възгледи и да ни увери, че приема критиката. А после отиде оттатък да си облече балтона, оня стария, шперплатовия балтон, който мъкнеше на гърба си вече четвърт век. Сподирих го, понеже имахме навика да се прибираме заедно, но той вече си бе тръгнал. Тръгнах си и аз, като слушах с половин ухо укорите на спътника си, че съм проявил безпринципност и мекшавост.

На следния ден баща ми ме посрещна у дома си, сякаш нищо не е било. Бях се приготвил за обяснения, но той явно отбягваше разговора по вчерашното обсъждане и с целия си спокоен и приветлив вид сякаш

искаше да ми внуши: „Аз забравих. Забрави и ти, ако можеш.“

Едва много по-късно, когато историята бе вече отшумяла, Стария ми каза веднаж:

– Оня приятел те принуди да станеш и да изложиш един верен принцип, за да има повод да пусне в ход цялата си безпринципност.

Защото станалото на факултетския съвет бе само началото на крушението. Баща ми завърши първия том от преработката си и го представи на съответното място, но ръкописът му бе върнат с една отрицателна рецензия, зад чиято безпределна визискателност едва се прикриваше дилетантската некомпетентност. Стария направи нова преработка, която остана да се подмята из чекмеджетата на учреждениято. С критиката на дейността му в академията се заеха по-енергични от мене хора. Изобщо доведоха го до желанието от тях резултат: да подаде молба за пенсиониране.

Той бе твърде изтощен от прекомерната работа, но когато спря да пише, разбра, че само работата го е крепяла до тоя ден. Ръкописите на романа лежах заключени в шкафа над шешетата изветрели лакове. „Историята на изкуството“ почиваше в друг шкаф, прекъсната някъде към тъмната ера на Средновековието. Очите на Стария бяха вече твърде отслабнали, за да може да рисува. Прекарваше времето си в четене и чакаше да дойда с приятелите и с обичайната мрежа с бутилки, та да го поразсеем.

Понякога го канех за разнообразие да намина в къщи и той идваше и сядаше на старото кресло в ъгъла, винаги сядаше на това старо кресло в ъгъла, и аз му давах да прегледа някоя книга, докато свърша започнатия пасаж, а той поемаше книгата и промърморваше:

– Работи си, работи!

После разлистваше книгата, но аз виждах с крайчеца на околото, че не чете, а се взира пред себе си или замислено ме наблюдава.

За да го ободря, съставих един том от приказките му, без да го уведомявам, и предложих тома за издаване. Върнаха ми го, понеже в приказките се говорело за царе и царски синове, и аз изпитах облекчение, че не съм посветил Стария в начинанието си. Приготвих друг сборник от разказите му, но тоя път трябваше да взема съгласието на баща си, защото бях си позволил някои доста груби съкращения.

– Прави, каквото знаеш – махна с ръка тон. – Все едно, няма да ги издадат.

Така и стана.

А после работите около него някак си почнаха да се оправят. И

един ден се отбих да му съобщя, че е станал „заслужил деятел на изкуството“. Отпърво той не даде вид, че това го засяга особено. Сама прати леля ми да купи нещо за пиене. Но късно вечерта, когато си тръгнах, изтърва сякаш без връзка:

– Стария има още какво да даде. Тая глава може да е поизкуфяла, но не е съвсем празна...

Въпреки всички творчески разочарования на него му бе нужно малко, една проява на внимание, едни знак, че не го смятат за излишен, за да се опита да събере остатъка от силите си и да седне отново на бюрото, което дремеше в ъгъла опустяло и непотребно, тъй като баща ми през цялото време четеше, изтегнат на кушетката до прозореца.

И той се хвърли с последно увлечение в изследването си за българската дърворезба и също както някога се стремеше да бъде всеобхватен, да изчерпи материала докрай, до последния факт и до последната подробност и издирваше и трупаше стотици снимки, документи, сведения, и нахвърляше цели купища от бележки и анализи на тоя или она паметник. Тия бележки и днес седят струпани в един вече непотребен куп – листчета от нарязани афиши, от гърбове на пликове, от дъна на цигарени кутии и дори – боже прост – от некролози. Стария винаги бе крайно пестелив, даже свидлив към хартията. Макар че имаше в шкафа си струпана много хартия, той използваше и последното попаднало му листче, защото въпреки че хартията бе много, мислите в главата му бяха още по-много и като всеки работник той уважаваше материала, а за него материал бяха хартията и мастилото и той никога не се бе смятал за нещо по-друго и за нещо повече от един работник, който седи над бюрото си и прави книги, така както други правят сечива или мебели.

* * *

Е, какво? – посрещна ме Стария няколко месеца по-късно. – Значи и ти като Смердяков с китарата:

В Париже буду жить,
не буду тужить...

– Ами горе-долу така е – смънках.

Заминавах на служба в Париж. Знаех, че го оставям сам, и се радвах поне, че се е хванал здраво за дърворезбата си и е почнал да забравя предишното. Но в деня, когато се прощавахме, разбрах, че нищо не е забравил.

– Прати ми „Човешка комедия“ на Балзак – рече Стария. – Ама не отделни книги, а цялата поредица!

„Човешка комедия“. Той се готвеше да се зарови тепърва в това множество томове, за да търси причините за неуспеха на собствената си „Човешка комедия“, със смътната надежда да намери някакъв възможен изход.

Една година по-късно, когато отново влязох в познатата стая, зърнах томове на Балзак, струпани върху бюрото. Но аз де можех да запитам Стария дали е разрешил задачата, защото се връщах от гробищата, където току-що го бяхме погребали.

Всъщност що се отнася до мене, съвсем не мислех да го погребвам, а само и тоя път участвувах в представлението, както би казал баща ми. И когато нощем работя сред самотията и тютюневия дим, случва се да поглеждам към старото кресло в ъгъла и понеже ъгълът е отдалечен и съвсем тъмен, струва ми се да различавам в креслото Стария, как седи и ме наблюдава или мисли за нещо си. Понякога си казвам, че може би почвам малко да откачам, а в други случаи ми изглежда, че всичко е съвсем нормално. Ние винаги носим у себе си своите мъртъвци и дали ще ги усещаме като мъртъвци или като живи хора, това зависи до голяма степен от самите нас.

КРАЙ

© Богомил Райнов

Сканиране и разпознаване: Александър Иванов, 2007

Публикация: Богомил Райнов, *Този странен занаят. Елегия за мъртвите дни.*
Третият път, Български писател, София, 1978

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/2381>]